

Станіслав Ясиневич

здобувач ОРІДУ НАДУ при Президентові України

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В ІНФОРМАЦІЙНУ ЕПОХУ

У статті досліджуються концепції громадянського суспільства та особливості його формування на сучасному етапі. Розглядається модернізаційна теорія, що досліджує закономірності змін на різних рівнях суспільного організму. Досліджується дискурс щодо ролі комунікацій в суспільстві, що впливають на формування сучасного громадянського суспільства. Визначаються особливості впливу сучасних інформаційно-комунікаційних технологій на його формування та функціонування.

Ключові слова: громадянське суспільство, глобальне громадянське суспільство, комунікації.

Stanislav Yasinevich

FEATURES OF FORMATION OF CIVIL SOCIETY IN THE INFORMATION AGE

The article examines the concept of civil society and the peculiarities of its formation at the present stage. Discusses modernization theory, exploring the patterns of changes at different levels of the social organism. Explores the discourse on the role of communications in society, influencing the formation of modern civil society. Defines the features of the influence of modern information and communication technologies on its formation and functioning.

Keywords: civil society, global civil society, communication.

Станіслав Ясиневич

ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ ГРАЖДАНСКОГО ОБЩЕСТВА В ИНФОРМАЦИОННУЮ ЭПОХУ

В статье исследуются концепции гражданского общества и особенности его формирования на современном этапе. Рассматривается модернизационная теория, исследующая закономерности изменений на разных уровнях общественного организма. Исследуется дискурс о роли коммуникаций в обществе, влияющих на формирование современного гражданского общества. Определяются особенности влияния современных информационно-коммуникационных технологий на его формирование и функционирование.

Ключевые слова: гражданское общество, глобальное гражданское общество, коммуникации.

✎ У попередню епоху інформаційно-комунікаційна природа соціальних відносин характеризувалася переважно просторовими комунікаціями, що поєднують людей у фізичному просторі. Але зараз все більш очевидні пріоритети інформаційних відносин як способу і форми реалізації соціальних взаємодій. Саме такі відносини мають вплив на становлення інформаційного суспільства, що в свою чергу створюють умови для формування сучасного громадянського суспільства, що має свої відмінності.

Отже, постають питання впливу інформаційного суспільства та його специфічних закономірностей розвитку на становлення громадянського суспільства, формування його інститутів, форм, функції тощо.

✎ Дослідженню громадянського суспільства, як явища присвятили свої праці відомі вчені Ю. Хабермас і М. Фуко, які вважаються засновниками сучасного погляду на цю ідею. Також, всебічному розгляду громадянського суспільства сприяли праці теоретиків модернізму представником яких є С. Хантінгтон. Питанням становлення і розвитку громадянського суспільства на сучасному етапі присвячені роботи О. Вербілович, І.Кального, В.Співака Ф. Бента, Л. Беннетта Б. Фліберга. Дослідженню ролі та місцю «мережкових медіа» і «масових ЗМІ» в сучасному суспільстві присвячені роботи Н. Фрейзера. Вивченню питань «глобального громадянського суспільства» та ролі комунікацій в цьому процесі присвячені роботи К. Боднара, В. Буряка, М. Здоровеги. С. Кружалової та ін.

✎ Соціальні науки, звертаючись до поняття «громадянське суспільство», одностайні лише в одному – у відсутності єдиної концепції. Якщо проаналізувати найбільш відомі визначення громадянського суспільства, то не можна не помітити істотні відмінності в його розуміння в різні історичні епохи, в працях мислителів, що відносяться до різних наукових шкіл, прихильників тієї чи іншої ідеології або методології. Історичні дослідження типів громадянського суспільства, еволюції його інститутів також констатують мінливість відповідних соціальних феноменів у широкому діапазоні, їх залежність від стану суспільства в певну епоху.

Це дає нам право припустити, що епоха інформаційного суспільства також повинна привнести суттєві інновації як в практику, так і теорію громадянського суспільства.

✎ Метою статі є дослідження особливостей формування громадянського суспільства в інформаційну епоху. Для досягнення цієї мети вирішувалися наступні завдання: вивчення витоків поняття «громадянського суспільства»; визначення основних підходів до його визначення; вивчення впливу сучасних комунікаційних процесів та інформаційних технологій на становлення громадянського суспільства та розгляд підходів науковців щодо формування сучасного «глобального громадянського суспільства».

✎ Розглядаючи поняття «громадянське суспільство» треба зазначити, що воно щільно пов'язане з теорією модернізації, яка мала свій розвиток протягом попередніх століть [1].

Модернізаційний перехід, як прийнято вважати, впливає на кожен соціальний інститут, кожен групу населення, відчувається всіма верствами суспільства.

Модернізація характеризується як всебічний процес, який включає безліч одночасних змін на різних рівнях суспільного організму. Для відсталих у своєму розвитку товариств модернізація по суті набуває форми імітації та трансплантації зразків, товарів і технологій з більш розвинених країн. Таким чином, комунікація та контакт між різними культурами і суспільствами стають важливими передумовами модернізації.

Одним з відомих теоретиків теорії модернізму Самуель Хантінгтон у своїй книзі «Зіткнення цивілізацій» приходять до висновку, що попередніми умовами (передумовами) демократизації є: економічний добробут, плюралістична соціальна структура (автономна буржуазія і орієнтована ринком економіка), великий і безпосередній вплив на суспільство з боку вже існуючих демократичних держав і, нарешті, наявність культури, терпимості (толерантності) по відношенню до різноманітності і компромісу. Він доводить, що за винятком ринкової економіки, жодна з перерахованих передумов не може вважатися єдиною необхідною для того, щоб забезпечити демократичний розвиток. Потрібна певна комбінація вищезгаданих попередніх умов для того, щоб був встановлений демократичний режим. При цьому конфігурація такої комбінації може істотно варіювати в кожному конкретно-історичному випадку [2].

Як зазначає Фліберг Бент – професор відділення розвитку і планування університету м. Альборг (Данія), сила громадянського суспільства – найважливіша умова сильної демократії. Додати силу цьому суспільству – центральна задача її розвитку. Питання методу вирішення цього завдання є важливим для соціальної та політичної теорії [3].

Теоретик «громадянського суспільства» Ю. Хабермас, розглядаючи процес «рефеодалізації ЗМІ» на початку XIX ст., зазначає, що з плином часу роль публіки і публічної сфери під впливом преси трансформується в інститут громадської думки, наділений функціями легітимації влади. Однак публічна сфера зазнає зворотного впливу масової преси та владних інститутів, і з часом капіталістичне суспільство перетворює публіку в пасивного агента політичного перформансу. Раціональний критичний діалог, ініційований в епоху розквіту книгодрукування, розвивається практиками споживання, процесами комерціалізації буржуазних медіа [4].

Хоркхаймер і Адорно зазначають, що у суспільстві постмодерну, де інтереси громадян підпорядковані «індустрії культури» і політичному перформансу, інститути ЗМІ стають підконтрольними ринку і владним структурам, нагороджують певні групи владою і престижем, подібно монархам у феодальну епоху. Політична участь публіки зводиться до мовчазного споживання медіапродукту [5].

Громадяни користуються сервісами державних структур і приймають на себе роль споживача, чекаючи чергового рішення з боку владних інститутів. Такі тенденції формують «маніпулятивну» публічну сферу, створювану ринком і владними інститутами для легітимації існуючого соціального порядку [4].

Найбільш вагомий аргумент проти життєздатності теоретичної моделі Ю. Хабермаса висловлює Мішель Фуко, який стверджує, що пошук будь якої універсальної моралі, заснованої на консенсусі, – утопічний. Під питанням – сам факт якогось загального інтересу, який можуть розділяти різні за своєю природою соціальні групи

[6]. Поряд з цим Хабермас стверджував, що у своїй теорії він спробував вибудувати ідеально-типову модель, а не нормативний ідеал, який повинен бути реанімований і повернутий до життя [4].

О. Вербілович спираючись на класичну ідею Ю. Хабермаса, її критику і наступні спроби розвитку, визначає публічність як регулятивний механізм, здатний виробляти і інтерпретувати смисли соціальної дії, а часом навіть і закріплювати їх як інституційні норми. Це відбувається в тому випадку, коли певна тема або проблема, що виникає на периферії приватної сфери, за допомогою медіа переміщається в сферу публічної дискусії і змушує владний дискурс переглянути сформовані «шаблони» комунікації, зразки поведінки тощо. І тут великий потенціал мають «мережеві» комунікації [7].

На думку Л. Беннетта для вивчення і емпіричних досліджень сучасної публічної сфери важливим зрізом аналізу виступають «мережеві» медіа, як посередники цієї дискусії, в якій можлива невимущена і вільна від влади і ринку участь, і масмедіа, як «маніпулятивна публічна сфера» [8]. Пропонований дослідником підхід відкриває цікаві перспективи аналізу, в якості емпіричної спроби зафіксувати і виміряти специфіку публічної сфери суспільства постмодерну з притаманними йому рисами гетерогенності та конкурентності публічної взаємодії, де якраз «мережеві медіа» і «масові ЗМІ» можуть виступати в як контрпублік, на яких наполягає Н. Фрейзер [9].

Фліберг Б. вказує, що Фуко і Хабермас згодні, що раціоналізація і зловживання владою – одні з найважливіших проблем часу. Вони не одноставні в способі кращої дії щодо вирішення цих проблем. Ю. Хабермас орієнтований на універсальність, незалежність від контексту і контроль через написання конституцій і розвиток інститутів. Фуко концентрується на локальному і контекстуальному, стратегії і тактиці як основи владної боротьби. Цінність підходу Ю. Хабермаса в ясній картині «демократичного процесу» і умов, необхідних, щоб рішення вважати «демократичним». Його підхід може бути застосований як ідеал законодавства, розвитку інститутів, планування процедур [3].

Далі він зазначає, що цінність підходу М. Фуко – в акценті на динаміку влади. Зрозуміти, як працює влада, тут перша передумова дії, адже дія – це «виконання» влади. І таке розуміння можливо збагнути, насамперед, зосередженням на конкретному. М. Фуко нам допомагає матеріалістичним розумінням реальної політики і реальної раціональності, можливість їх зміни в конкретному контексті. Проблема підходу М. Фуко міститься в тому, що розуміння і дія мають свої відповідні точки в особливому і локальному, внаслідок чого ми можемо упустити загальні умови, що відносяться, наприклад, до інститутів, конституцій і структур.

Конфлікти вважають небезпечними, вони є корозійними і руйнівними для соціального ладу і тому потребують стримування та вирішення. Однак, достатньо прикладів того, що соціальні конфлікти створюють цінні узи, змінюють демократичні суспільства і виступають яки їх опора. Уряд і суспільство, придушуючи конфлікт, створюють собі загрозу. Основною причиною втрати життєздатності комуністичних співтовариств могло бути успішне придушення в них відкритого соціального конфлікту.

В інтерпретації М. Фуко придушення конфлікту – придушення свободи, а привілеї участі в конфлікті – частина волі. Якщо суспільства, що пригнічують свободу, тобто суспільства пригнічення, можливо, і соціально-політичні теорії, теорії, що маргіалізують конфлікт – також

потенційно пригнічувальні. У реальному соціально-політичному житті – зиск, і конфлікт не поступляться місцем якомусь общинному (громадському) ідеалу Ю. Хабермаса. Більш того, чим демократичніше суспільство, тим більше воно дозволяє групам визначати власні способи життя і легітимізує конфлікт інтересів між ними. Політичний консенсус ніколи не складеться шляхом нейтралізації групових зобов'язань, пристрастей та інтересів

М. Райн зазначає, що повсякденна політика за стандартами комунікативної раціональності – химера, навіть при розквіті буржуазної публічної сфери. Публічне життя слід культивувати не в ідеальному середовищі за відсутності влади, а в «демократичних просторах, де проявляються стійкі відмінності сили, матеріального статусу та інтересів». Плюралізм – частина сучасної концепції громадянського суспільства, як і конфлікт. У сильних громадянських суспільствах недовіру до владних дій, їх критика – всюдисущі, як і політичний конфлікт. Протест завжди збережеться, оскільки влада неминує порушує норми справедливості громадянського суспільства. Це суспільство гарантує наявність публічного (не консенсусу) і наявність конфлікту. [10]

Отже праці Юргена Хабермаса і Мішеля Фуко виявляють сутнісну напруженість сучасності – напруженість між консенсусом і конфліктом. Ґрунтуючись на ідеях Канта Ю. Хабермас – філософ моралі, заснованої на консенсусі. М. Фуко, слідуючи Ф. Ніцше, – філософ реальної історії, що викладається в термінах конфлікту і влади.

Як зазначає І. І. Кальний ідея громадянського суспільства є, безсумнівно, стрижневою, конституційною для соціально-політичної історії Європи, а сьогодні вона актуальна і для всього світу, що глобалізується. Тому дуже важливо простежити визначальні етапи кристалізації основних принципів, ідеалів, цінностей і практик емансипаторської громадянської активності. Необхідна всеосяжна філософська рефлексія, теоретизації ідеї громадянського суспільства, аналіз «витоків і сучасності» [11].

Здійснюючи «археологію смислів» Пітер Вагнер та ін. виділяють різні мови, смислові пласти, численні практики ранніх, існуючих і емерджентних громадянських суспільств. Вони зазначають, що саме в Західній Європі сформувалася ідейна, правова і соціокультурна матриця класичного уявлення про суть і функції громадянського суспільства. Базовий зміст «громадянського суспільства» маніфестований в епоху Просвітництва деяким чином був підданий забуттю, але в останні десятиліття виявився затребуваний і відроджений [12].

Сьогодні, поряд з визначеннями «громадянського суспільства», розглядається і все більшого розповсюдження набуває поняття «глобальне громадянське суспільство». Бауман визначає глобальне громадянське суспільство як сукупність усіх громадян світу, їх вільних об'єднань та асоціацій, пов'язаних суспільними відносинами, які перебувають за межами глобальної держави (наддержавних, міждержавних і державно-національних політичних структур), її директивного регулювання і регламентації, однак які гарантуються й охороняються політичними структурами глобального світу [13]

В. М. Співак визначає глобальне громадянське суспільство як систему співробітництва та співіснування різних соціумів і культур. У межах цього підходу вважається, що окреме суспільство вибирає не парадигму свого розвитку, а передусім – режим співіснування з іншими на основі спільних цінностей та норм. [14]

М. Здоровега досліджуючи трактування поняття «глобального громадянського суспільства», визначає дві його особливості [15]:

По-перше, це домінування інтересів людини як індивіда над інтересами людини як громадянина. Тут вона посиляється на С. Е. Кружалову яка говорить про формування нових концепцій безпеки особистості у сучасній міжнародній теорії та практиці, а також – нових форм міжнародного співробітництва, які зосереджені здебільшого на оптимальному й першочерговому забезпеченні потреб населення, а не національних держав. Окрім того, відбувається цілеспрямоване інвестування у розвиток людського потенціалу з метою максимального використання людських можливостей тощо [16].

По-друге, це його функціонування за межами національної держави, у сфері міжнародних взаємин. Можна констатувати, що національні громадянські суспільства (сфера недержавних відносин) сьогодні розширюють свої повноваження на основі міжнародного рівня. Відбувається формування структури нового міжнародного громадянського інституту, який ґрунтується на цінностях та принципах демократії.

В. В. Буряк говорить про актуальну специфічну особливість глобального громадянського суспільства яка полягає в зростаючій популярності соціальних мереж, що функціонують в інформаційному суспільстві. У цьому зв'язку він звертає увагу на двоїсту природу глобального громадянського суспільства, яка характеризується наявністю національного «паспортизованого» громадянства і «віртуалізованими» формами соціально-політичної діяльності в умовах глобального інформаційного кіберпростору. Зрозуміло, що виразна конфігурація і процедури «картографування» громадянського суспільства і тим більше глобального громадянського суспільства об'єктивно ускладнені. Соціальні структури, що забезпечують функціонування глобального громадянського суспільства, розвиваються з існуючих інтернаціональних взаємодій з тенденцією до формування глобальних соціальних мереж [17]

К. А. Боднар доводить, що новітня парадигма розвитку теорії громадянського суспільства має принципово плюралістичний та діалогічний характер. На відміну від попередніх епох, сформовані в її межах концепції громадянського суспільства не претендують на монопольне володіння істиною, вони, як правило, відкриті до полеміки та взаємозбагачення з іншими концепціями. Новітня парадигма помітно відрізняється від попередніх зростанням методологічної та ідеологічної варіативності та підвищенням швидкості продукування та поширення концепцій, їх взаємодії (завдяки засобам масової інформації, перш за все, телекомунікаційним і особливо Інтернету) із масовою свідомістю та соціальною практикою [18].

Очевидно, що «глобальне громадянське суспільство» і «громадянське суспільство» мають сьогодні інший зміст в рамках технологічного проекту «інформаційна революція». Найбільш значущим технологічним проектом останньої третини ХХ століття стала інформаційна революція. Її значення для прискореного розгортання ноосфери важко перебільшити. Це очевидно, оскільки інформаційні технології створили надійну і ефективну глобальну мережу комунікацій, що постійно розширюється, до якої залучені уряди всіх держав, підприємства, організації, університети, школи і мільярди громадян у всьому світі [19].

В інформаційному суспільстві кардинально змінюються всі сфери життя: від технологічної та виробничої до економічної і культурної. Істотно змінюються форми мислення та світогляду. Інформаційне суспільство, як зазначає С. Баас – це технокомунікаційна частина

постіндустріального суспільства, таке суспільство, де сфера послуг має пріоритетне значення по відношенню до промислового виробництва і аграрному сектору. Головними продуктами виробництва і споживання виявляються інформація і знання. Комп'ютерна революція та Інтернет-революція – це не тільки просування високо-технологічних брендів постіндустріального суспільства. Крім соціальних, правових та етичних питань автор досліджує також політичні, конституціональні і економічні проблеми, розглядає різні дискусійні питання з приводу перспектив розвитку інформаційного суспільства [20].

Феномен прискореного розширення і швидкого оновлення «комп'ютерного парку» отримав назву «інформаційної революції». Інформаційна революція – швидка зміна в XX столітті технологічного базису, способів передачі та зберігання інформації, а також швидкості передачі та обсягу інформації в суспільстві. Інформаційна революція створює технологічну платформу для реалізації соціальних, освітніх та культурних проектів у всіх країнах. Інформаційна епоха заснована на розвитку кількох ключових ресурсів, завдяки яким здійснюються різні ефективні проекти в економіці, промисловості, науковій діяльності, освіті перш за все. Такими стратегічними складовими інформаційної епохи є: дані, інформація, знання та інформаційні технології [21].

Хельмут Аньє, Марліс Гласіус і Марі Калдор вважають формулу глобального громадянського суспільства суцільним неологізмом, оскільки вона покликана встановити баланс двох процесів – зниження ролі держави та різке підвищення ролі ринку. Вони зазначають, що ідея глобального громадянського суспільства має три основних виміри: громадянськість, інформаційність, участь [22].

Мануель Кастеллс зазначає, що зниження здатності політичних систем національного рівня в управлінні світовими проблемами в глобальному масштабі спонукало зростання глобального громадянського суспільства. Однак, термін громадянське суспільство – це універсальний лейбл, який змішує кілька розрізнених і часто суперечливих і конкурентних форм організації та діяльності. Необхідно зробити різницю між різними типами організації [23].

Далі він наголошує, що глобальне громадянське суспільство сьогодні має технологічні засоби існувати незалежно від політичних установ і засобів масової інформації. Але, здатність громадських рухів змінити громадську думку великою мірою залежить від їх здатності сформулювати дебати у суспільній сфері.

В основі трьох аспектів громадянського суспільства – духовного, економічного, соціального, міститься фундаментальне соціальне протиріччя держави і громадянського суспільства. Підґрунтя даної опозиції має багато аспектів одним з яких є вплив інформаційного фактора. Можна стверджувати, що в інформаційному суспільстві з розвиненою інформаційною інфраструктурою, в умовах віртуалізації всіх відомих сфер людської діяльності самореалізація особистості як системоутворюючого елемента громадянського суспільства протікає в специфічних умовах.

Сучасне інформаційне суспільство вже сьогодні вносить корективи в розподіл різноманітних соціальних ролей між пасивним натовпом і пасіонарними лідерами, а перспективі обіцяє суттєве розмивання бар'єрів між цими двома іпостасями громадянина та члена соціуму. Нові інформаційні технології, сучасні властивості соціально-інформаційного простору кардинально знижують ценз на право і можливість стати реальним лідером

громадянського суспільства. Нові властивості соціально-інформаційного простору (віртуал) забезпечують необхідну енергетику соціальної дії.

Ці властивості соціально-інформаційного простору по-справжньому заявили про себе лише в епоху інформаційного суспільства. До їх числа можна віднести інформаційну прозорість, проникність простору, інформаційну залежність соціуму, демократизацію і персоналізацію доступу до соціально-інформаційних ресурсів, швидкодія і масштабність соціальних процесів в інформаційному середовищі. [24].

Новий інформаційний режим гарантує інші масштаби соціального креативу, свободу доступу до інформації, демократичність і різноманітність можливостей самовираження, різноманітність способів виявлення свого внутрішнього світу у віртуальному середовищі. Ці переваги інформаційного суспільства дозволяють незмірно більш широким колам проявити громадянську активність без виключної пасіонарності, брати участь в соціальних проектах без володіння якимись суттєвими ресурсами, демонструвати лідерські якості, не спираючись на силу і авторитет будь-якої офіційної організації.

☞ Отже, в наші дні доступ до інформації – це фундамент соціальності, основа громадянського суспільства. Це проявляється у володінні світовим контентом, свободі знати, оцінювати, голосувати, керувати, приймати рішення, мати можливість відчувати самоповагу, судити, коментувати, свідчити і т.п. Сучасна людина отримала більш широкі права і реальну можливість заволодіти увагою, втрутитися у різноманітні сценарії, оцінювати їх і транслювати світові свою оцінку того, що відбувається, створювати власні версії, діяти і закликати до соціальної дії і т.п. Для цього немає необхідності бути формально організованим представником громадянського суспільства.

Поступальний розвиток соціуму приводить до його диференціації, виокремлення сфери управління як окремої галузі суспільної діяльності. Держава поступово передає, а інститути громадянського суспільства відповідно перебирають на себе повноваження у контролі над людинотворчими сферами соціальної життєдіяльності. В результаті розвитку громадянських інститутів, суспільство позбавляється державного втручання і сфера виробництва, що відтепер значною мірою засновується в Україні на приватній власності та комерційних інтересах.

Перспективами подальших досліджень можуть бути передумови, проблеми та особливості становлення громадянського суспільства в Україні.

Література.

1. Побережников И. В. Теория модернизации [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://elar.urfu.ru/bitstream/10995/2769/1/pristr-04-10.pdf>.
2. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. – М. : ООО «Издательство АСТ», 2003.
3. Фливерберг Б. Хабермас и Фуко – теоретики гражданского общества // Социологические исследования: 2000. – №2. – С. 127.
4. Хабермас Ю. Моральное сознание и коммуникативное действие: пер. с нем. – СПб.: Наука, 2000.
5. Хоркхаймер М., Адорно Т. В. Диалектика просвещения. Философские фрагменты. – М.-СПб., 1997.
6. Фуко М. Слова и вещи. Археология гуманитарных наук / пер. с фр. В. П. Визгина, Н. С. Автономовой, вступительная статья Н.С. Автономовой. – СПб. : А-сад, 1994. – 408 с.

7. Ольга Вербилович. Теория коммуникативного действия: ключевые категории и познавательный потенциал [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.hse.ru/data/2014/03/04/1333203494/8F.pdf>
8. Bennett L. Grounding the European Public Sphere. Looking Beyond the Mass Media to Digitally. Mediated Issue Publics // I KFG Working Paper Series (43), Kolleg-Forschergruppe "The Transformative Power of Europe". Berlin: Freie Universität, 2012.
9. Fraser N. Rethinking the Public Sphere: A Contribution to the Critique of Actually Existing Democracy // Calhoun C.J. (ed.) Habermas and the Public Sphere. Cambridge, MA: MIT Press, 1991. P. 109–142.
10. Ryan, M. (1992) „Gender and Public Access: Women’s Politics in Nineteenth Century America, pp. 259–88 in Calhoun, Craig J. (ed.), Habermas and the Public Sphere. Cambridge, MA: MIT Press.
11. Кальной И. И. Гражданское общество: истоки и современность / Игорь Иванович Кальной. – Симферополь, 2006. – 490 с.
12. Wagner, P. (ed.). The Languages of Civil Society (European Civil Society) (v. 1) / editor: Peter Wagner. – New York: Berghahn Books, 2006. – 258 p
13. Бауман; пер. с англ. под ред. В. Л. Иноземцева. – М. : Логос, 2002. – 130 с.
14. Співак В. М. Глобальне громадянське суспільство: реалії та майбутнє / В. М. Співак [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Vdakk/2010_1/34.Pdf.
15. Здровега М. Особливості становлення глобального громадянського суспільства // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку, випуск 26, 2014.
16. Кружалова С. Е. Формирование и развитие глобального гражданского общества как способа «гуманизации» и «цивилизации» глобализации / С. Е. Кружалова [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.rusnauka.com/3_KAND_2007/Politologia/16398.doc.htm.
17. Буряк В. В. Глобальное гражданское общество и сетевые революции / В. В. Буряк. – Симферополь : ДИАЙПИ, 2011. – 150 с.
18. Боднар К.А. Зміна парадигм у становленні та розвитку теорії громадянського суспільства (історико-філософський аспект). – Рукопис. Дисертація на здобуття наукового ступеню кандидата філософських наук зі спеціальності 09.00.05 – історія філософії. Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова. – Київ, 2010.
19. Okin, J. R. The Information Revolution: The Not-for-dummies Guide to the History, Technology, And Use of the World Wide Web / J. R. Okin. – Winter Harbor ME.: Ironbound Press, 2005. – 352 p
20. Baase, S. A Gift of Fire: Social, Legal, and Ethical Issues for Computing and the Internet / Sara Baase. – Publisher: Prentice Hall; 2008. – 528 p
21. Porter, A., Read, W. H. The Information Revolution: Current and Future Consequences / Alan Porter, Walter H. Read. – Westport, Connecticut.: Praeger, 1998. – 308 p.
22. Global Civil Society: 2001 / H. Anheier, M. Glasius, M. Kaldor (eds) / A.Giddens (Foreword). – Oxford: Oxford Univ. Press, 2001. – 348 p.
23. Manuel Castells. The New Public Sphere: Global Civil Society, Communication Networks, and Global Governance [Электронный ресурс] – Режим доступу: <http://annenberglab.usc.edu/Faculty/Communication%20and%20Journalism/~media/78.ashx>.
24. Сляднева Н. А. Гражданское общество и информационное общество: проблема коэволюции [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://www.aselibrary.ru/datadocs/doc_926li.pdf.